

КАРАХАНИДДЕР ДООРУНДАГЫ МЕДРЕСЕ

Т. и. д., профессор Решат ГЕНЧ

Гази университети

Аннотация

Бул макала Караханид доорундагы медреселер жана алардын билим берүү структурасы, иш алып баруу тартиби сыяктуу маанилүү маданий жана социалдык иш-чаралар тууралуу маалыматтарды камтыйт. Себеби Караханид доорундагы медреселердин билим берүү системасы доорго ылайык бекем орун алып, окуучуларга стипендия төлөө, аларды жатакана менен камсыз кылуу, ажаатканалар менен мончолордун иштеши медреселерде сабак берген мугалимдерден тарта ар бир кызматкерге ишине жараша айлык акынын төлөнүшү сыяктуу сервистик иш-аракеттер камсыз кылынган. Караханид өкүмдарынын көзөмөлүндө болгон бул медреселер, аталган доордогу күчтүү медресе таалимин эле көргөзбөстөн, түрк илим дүйнөсүнө кызмат кылган Махмут Кашкари жана Жусуп Баласагын сыяктуу илимпоздордун чыгышына да чоң салым кошкон.

Ачкыч сөздөр: караханиддер, медресе, билим берүү.

MEDRESE IN THE PERIOD OF KARAKHANIDS

Abstract

This paper includes important information on cultural and social activities of Medreses like their educational structure, order of educational service in the period of Karakhanid Khanate. Because the educational system of Medreses in that period was established well enough that stipends, dormitories, lavatories and bath-houses provided for medrese students, as the same services including monthly salary supplied for teachers and medrese workers. Besides those medreses which had been in the direct consideration of Karakhanid khans reflected not only the healthy medrese education but at the same time they contributed to growing up the scholars like Mahmud Kaskari and Yusup Balasguni.

Key Words: Karakhanids, medrese, education.

Чыгыш Караханид мамлекетинин окуу жайларында Махмут Кашкари, Жусуп Хас Хажиб Баласагун өңдүү улуу инсандар билим алышкан. Бирок ушул улуу инсандар окуган окуу-жайлар жөнүндө колубузда алигиче кең-кесири маалымат жок. Анткени менен, Батыш Караханид мамлекетинин чегинде жайгашкан медреселер, анын таалим-тарбия берүү системасы тууралуу материалдар жетиштүү десек болот.

Батыш Караханиддердин таалим-тарбия иштери жана башка ушундай сыяктуу баалуу материалдар ошол мезгилдин өкүмдары Тамгач Бугра-хандын (1046-1067) Самаркандда салдырган медресесинин уставынын (түзүк) текстинде кезигет. Мисалы, медресеге берилген мал-мүлктүн жана түшкөн кирешенин кандай жолдор менен колдонулгандыгы түзүктүн текстинде төмөнгүдөй көрсөтүлгөн:

«Медреседе Абу Ханифа диний агымынын концепциясы боюнча сабак өтө турган факихке(ислам укугу боюнча адис) ай сайын 300 дирхемден жылдык 3600 дирхем төлөнсүн. Вакуфтун ведомостунда көргөзүлгөн каражаттар медреседе таалим-тарбия ала турган окуучуларга вакуфтун казынасынан ай сайын 1500 дирхемден жылдык 18000 дирхем каралсын. Каралган акча каражаты мударистин эрки менен окуучуларга таратылсын. Мударис акчаны окуучулардын ал-абалына жараша бөлүштүрүп берүүгө укуктуу. Кээ бир окуучуларга эч кандай акча бербей да кое алат. Ар бир окуучуга таркатылып берилген айлык акча 30 дирхемден ашпашы керек.

Акчаны таркаткан ишенимдүү кишиге айлык акы катары ай сайын 50 дирхемден жылдык 600 дирхем берилсин. Адеп-ахлак сабагын өтө турган кишиге айлык акы катары 100 дирхемден жылдык 1200 дирхем төлөнсүн. Куранды окуткан жана Куранды кырааты менен окуган жөндөмү бар кишиге айлык 125 дирхемден жылдык 1500 дирхем төлөнсүн. Медресеге жанаша салынган күмбөздө куран окуй турган төрт каарыга (куранды жатка билген киши) ар бирөөнө жылдык 750 дирхемден жалпы 3000 дирхем эмгек акысы төлөнүп берилсин. Медресени, күмбөздү, мечитти, медресе жатаканаларын жана ажаатканаларды жарык кылуу максатында колдонулган шамдарды сатып алауу үчүн 700 дирхем каралсын. Жайында медресенин ичкен суусун муздатуу үчүн алына турган атайын музга 400 дирхем төлөнсүн.

Орозо айтта медреседе кечки тамак-аш берилсин. Ага алына турган эт-аш жана башка азык-түлүккө каржылоо үчүн 3350 дирхем каралсын. Курман айтта курмандыка чалуу үчүн 1000 дирхемге мал алынсын. Анын 500 дирхеми уйдун этине, 500 дирхеми койдун этине сарпталсын. Союлган малдын эттери колунда жок бей-бечараларга таркатылсын. Ар бир ашура күнү дастаркон жайып 50 кедей-кембагалга даам сыздырууга жана кийим-кечек кийгизүүгө 1000 дирхем сарпталсын. Медресе менен мечиттин чарбалык иштерин жүргүзгөнгө, тазалыгын карап, буюмдарды жайып кайрадан жыйнаганга, таштандыларды ыргытып, ажаатканаларды тазалаганга, эртели-кеч шамдарды күйгүзгөнгө эки кызматчы алынсын. Алардын ар бирөөнө бир жылдык 600 дирхемден 1200 дирхем төлөнсүн.

Күмбөздүн, медресенин жана китепкананын иштерин жөндөө менен бирге медресе жана күмбөзгө керектөө буюм-теримдерди аныктап билдирүү үчүн медресенин мугалими билимдүү, адал кызмат өтөгөн кишини кызматка алсын. Ал кишиге күмбөздөн жашаганга жер бөлүп, ага бир айлык 100 дирхемден жылдык 1200 дирхем төлөнсүн. Эгерде мударис ушул эле ишке эки кызматчы алып бирөөнө китепкананын жумушун берип, ал эми экинчисне калган ишти тапшырам десе өз эрки. Анда бул эки кишиге тең медреседе жашаганга жай берилип, жогоруда айтылган айлык акы мударистин чечими менен экөөнө бөлүнүп берилет.

Бул вакуф курулган күндө акчанын алтынга болгон алмашуу наркы төмөндөгүдөй: 47 дирхем = бир мыскал таза алтын. Эгерде акчанын наркы алмашса кайрадан

эсептелип чыксын. Жогоруда белгиленген акча наркына жараша вакуф курулган күнү Самарканддагы акчанын беделине ылайык сумма төлөнүп берилсин».

Түзүктөн кыскартылып алынган бөлүмдөгү кээ бир маселелерге кыскача токтолуп кетүүнү туура деп эсептеймин.

Жогоруда белгилүү болгондой, Бугра-хандын медресесинде таалим-тарбия алган окуучулар медреседе жатып окушкан. Окуучуларга мындан тышкары стипендия төлөнгөн. Дүйнө тарыхында «жатаканада жашап жана стипендия алып окуу» түшүнүгү, түрк тарыхынын ислам доорундагы алгачкы медреселеринде биринчи жолу колдонулган десек жаңылышпайбыз. Демек, стипендия берип окутуу салты ушул аймакта жүздөгөн жылдар бою колдонулуп келген. Буга экинчи мисал катары, Тимур мезгилиндеги Улукбек салдырган Улукбек медресеси дагы студенттерге стипендия бергендиги тууралуу маалыматтарды келтире алабыз².

Бул жерде сөз болуп жаткан медресе, «Низамие» медресесине караганда дагы мурунураак курулганы ачык айкын көрүнүп турат. 1065-жылы Бухара шаарында Тамгач Бугра-хан курдурган эмкананын вакуфуна берилген кыймылсыз мүлк, Кишан деген аймакта жашаган Кады Али уулу Хасандын медресесинин вакуфуна тийешелүү экендиги айтылып жүрөт. Ошол эле жазууларда Бугра-хан медресеси курула электе эле, Караханиддерде медреселер бар болчу деген маалымат бар³.

Мына ушул маалыматтардан улам мусулман түрк өлкөлөрүндө медресе курдуруу салты Низам-үл Мүлк доорунан башталган деген жалпыга маалым божомолдоонун туура эместиги ортого чыгат. Медресе курдуруу жагынан Караханид өкүмдарынын жана акылман-ойчулдарынын Селжук өкүмдарына караганда алдыда экендиги чындык. Караханиддер курган медреселер структуралык жактан дагы, таалим-тарбия жагынан дагы айырмаланып турат.

Бугра-хандын медресесинде окуган окуучуларга 30 дирхем өлчөмдө стипендия берилген. Ал эми ошол эле медреседе айлык акы катары кызматчыларга ай сайын 50 дирхем берилген. Мындай мисал, окуучуларга берилген маанини жана аларга бөлүнгөн каражаттын көлөмүн көрсөтүп турат. Стипендия ар бир окуучуга берилген эмес. Алгач окуучунун материалдык абалы текшерилип, андан кийин гана ар бир студентке муктаждыгына жараша, ар түрдүү өлчөмдө стипендия мударис тарабынан берилген.

Ошол эле медресенин документтеринде « 47 дирхем = бир мыскал таза алтын» наркында деп жазылган. Андан ары документте мындай деп баяндалат: «Бул вакуфтун майана же стипендия алгандарын айлыгы жана стипендиясы инфляция ар кандай өзгөрүүлөргө каршы корголот». Мындай системанын ошол кезде эле колдонулушу азыркы учурда дагы өрнөк боло алат.

¹ Жогоруда айтылган медресенин вакуфу тууралуу толук текст ж. б. маалыматтар: Саффет Билхан, 900-жылдык Түрк билим берүү мекемеси «Тамгач» медресеси вакуфунун документи, Анкара университети педогогика факультети журналы. Том 15; 2-сан, Анкара 1982, 117-124-беттер.

² Мужган Жумгур, Девлет Шах Улукбек, Улукбек жана анын айлана чөйрөсү эларалык симпозиумунун маалыматтары, А. К. А. Борборунун басмасы, Анкара 1996, 118-бет.

³ Бул темада кеңири маалымат: Саффет Билхан, Медициналык окуу жайы катарында 10 кылымдык түрк ооруканасынын фондунун документи, Анкара университети Педогогика факультети журналы. Том 15, 2-сан, Анкара 1982, 125-130-беттер.

Документтердин ичинен өзгөчө көңүл бурула турган нерсе ажаатканалар маселеси. Тамгач Бугра-хандын медресесинде окуучулар үчүн салынган атайын ажаатканалар болгон. Бирок ошол эле документте медресеге арнап «эки ажааткана салдырылып берилген» – деп жазылган. Медресенин вакуфуна тийешелүү «эркектер үчүн мончо» салынып берилген. Тамгач Бугра-хандын жогоруда айтылган ооруканасына берилген кыймылсыз мүлктүн санын белгилеп жатып, аялдарга өзүнчө, эркектерге өзүнчө мончо салынсын деп жазылган. Ушундан улам XI кылымда Түрк дүйнөсүндө ажааткана жана мончого абдан чоң маани берилгендигин байкоого болот. 1624-1678-жылдарда Парижде жакын шаарчада ажаатканасы болбогон атактуу Версаль сарайынан 600 жыл мурун Караханид мамлекетинин шаарларында ажааткана жана мончолордун салынгандыгын баса белгилей кетүүбүз керек.

Тамагач Буграхан Ибрахимдин медресесиндеги документтин корутундусу мындай деп аяктайт: «Каим (вакуфтун жетекчиси) дүйнөдөн кайткан учурда анын ордуна башка бирөө шайланыш керек. Бул шайлоо окутуучу факих менен Самаркандда фетва бере ала турган аалымдардын чечими менен жүргүзүлөт. Каим болуп шайланган адам динге чын-дили менен берилген, адеп-ахлактуу инсан болуусу керек. Эгерде факих болбосо, каим Самарканд агымы тарабынан шайланат. Бул шайлоонун өкүмдар тарабынан жүргүзүлүүсүнө тыю салынат».

Бул документтен биз саясий күчтү колуна кармаган өкүмдардын илим-билим мекемелерин финансылык жактан камсыздаган вакуф жетекчисинин шайлануусунда ачык түрдө сыртта калганын көрүп жатабыз. Өкүмдардын шайлоону башкаруусуна мыйзам чегинде тыю салынган. Шайлоо системасынын мындай методу саясат менен финансы иштеринин биригип билим алууга тоскоолдук бербешин камсыз кылган. Вакуфтун кирешелери аркылуу азыркы учурдагы сөз менен айтканда «финансылык автономияга» ээ болго медресе мамлекет башчысынын кийлигишүүсүнөн алыс болгон. Мындай шартта жана кош автономияда «илимий автономиянын жана эркиндиктин» болоору шексиз.